

АНОТАЦІЯ

Федчук О. Б. Зовнішня політика Кримського ханства у другій половині XV – на початку XVII ст. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 «Історія та археологія». – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Міністерство освіти і науки України, 2023. – 276 с.

Дослідження за темою дисертації виконувалось протягом 2019-2023 рр. відповідно до планів науково-дослідної роботи кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Внаслідок систематичної демонізації кримських татар російсько-радянською пропагандою широка аудиторія досі перебуває в полоні стійких стереотипів та мітів про Кримське ханство як про «розбійницько-паразитичну державу». Такий погляд абсолютно не відповідає дійсності. Ханат був важливим геополітичним гравцем системи міжнародних відносин у Європі та поза її межами на зламі Середньовіччя та раннього Нового часу. Кримці активно взаємодіяли з іншими народами у військовий та мирний спосіб. Тож об'єктивне вивчення всесвітньої, європейської та української історії є неможливим без дослідження зовнішньої політики Кримського ханства.

Дисертація присвячена дослідженню зовнішньої політики Кримського ханства у період між створенням ханату в 1441 р. та зміною геополітичних орієнтирів на ключових векторах його політики на межі 30-40 рр. XVII ст. Предметом роботи є зовнішня політика Криму в зазначений період. Означена проблема має науковий, дидактичний та методологічний аспекти. Вона дає можливість виявити причини, що зумовили створення парадигми відносин Криму з іншими державами (в тому числі тими, де були широко представлені предки українців), а також історичні складові створення, розквіту, занепаду й анексії ханату.

Мета дисертації полягає у визначенні основних аспектів зовнішньої політики Кримського ханства у др. пол. XV – на поч. XVII ст.

Ступінь розробленості проблематики дисертації є вкрай обмеженою. У ній практично відсутні роботи, які б відображали еволюцію динаміки зовнішньої політики Кримського ханства в усіх векторах його взаємодії з іноземцями. Здебільшого дослідники, які представляють українську, польську, російсько-радянську, турецьку, англо-американську, австро-німецьку та румунську наукові школи, зосереджують увагу лише на одному або на кількох напрямках зовнішньополітичної діяльності кримської еліти.

Джерельну базу роботи формує широкий діапазон матеріалів, що різняться за походженням, інформативністю і ступенем правдивості. За походженням їх можна поділити на християнські, тюрко-мусульманські та юдейські, а за інформативністю та верифікаційною достовірністю – на наративні, документальні, епіграфічні, фольклорні, нумізматичні та картографічні. Поєднання різнопланових джерел, їх аналіз та синтез дозволяють розкрити означене питання. Джерельна база є достатньою для висвітлення теми й може заповнити тематичні прогалини історіографії.

Методологія дослідження спирається на загальнонаукові методи: логічний, аналітичний, синтетичний та дедуктивний; спеціально-історичні: емпіричний, проблемно-хронологічний, просопографічний, комплексний, компаративістський, системний та метод типологізації. Їх комплексне та цілеспрямоване застосування сприяло всебічному аналізу конкретної проблеми. Разом з тим, був використаний міждисциплінарний підхід - теоретико-практичні напрацювання суміжних дисциплін: юриспруденції, політології та філології. Основоположними принципами дослідження є історизм та неупереджений аналіз подій і фактів.

Для конкретного відображення динаміки еволюції зовнішньої політики ханату застосовано методику визначення законодавчої бази формування зовнішньої політики Криму і типологізацію держав, які контактували з ним, та форми їх взаємодії. Виявлено, що на законодавчу базу формування

зовнішньої політики Кримського ханства вплинули «töre» та шариат, а в основі геополітичної доктрини ханату лежали принципи універсалізму та кримоцентризму. Держави, з якими контактували кримці, поділялись татарами на «татських» васалів, данників, країни джучидосфери та країни особливого статусу. Виявлено три види військової та сім видів мирної взаємодії Криму з ними.

В роботі відображено динаміку відносин Кримського ханства з «татськими» васалами: Теодоро, Молдовою, Волощиною та племінними союзами Кавказу (племінними союзами Західної Черкесії, Кабарди, Кайтазьким уцмійством та вільними спільнотами горян). Проаналізовано ключові мітологєми, якими керувались кримці у взаєминах з «татськими» васалами. Визначено особливості кримсько-готаланських, кримсько-молдовських, кримсько-волоських відносин та взаємин кримців з «татськими» народами Кавказу. З'ясовано ступінь залежності кожного з «татських» васалів від Криму.

Відображено еволюцію взаємин Кримського ханства з його данниками: Генуезькою республікою, Венеціанською республікою, Польсько-Литовською державою, Московською державою, Угорщиною, Трансильванією, Богемією, Габсбурзькою монархією, Пруссією та Бранденбургом. Крім аналізу основних мітологєм, що формували кон'юнктуру відносин – особливу увагу приділено покровительству Кафі з боку Гераїв, теорії про існування литовсько-польського протекторату над ханатом в ранні періоди його історії, подальшим спробам кримських ханів прийняти сюзеренітет Речі Посполитої та політиці «наступальної агресії» Москви щодо Криму. Розглянуті аспекти взаємин ханату з Угорщиною, Трансильванією, Богемією, Габсбурзькою монархією, Пруссією та Бранденбургом, які зазвичай залишаються поза увагою кримознавців.

Узагальнено особливості відносин Кримського ханства з країнами джучидосфери: Ордою Саїда-Ахмада, Намагановим Юртом, Хаджі-Тарханським ханством, Казанським ханством, Мангитським Юртом,

Великою Ногайською Ордою, Казійвим Улусом, Мансурською Ордою, Буджацькою Ордою, Мещерським Юртом, Тюменським Юртом, Тюменським шамхальством, Тарковським шамхальством, Ендірейським бейліком, Брагунським бейліком, Тюменським ханством, Сибірським ханством, Казахським ханством і Торгутським ханством. Подальший розвиток отримала концепція, яка розглядає Кримське ханство як центр «Taht Memleketi». Проаналізовано трансформацію відносин Криму з кожною з країн джучидосфери, хід війни за ординську спадщину та особливості інкорпорації підлеглих ногайських орд.

Встановлено динаміку взаємин ханату з країнами особливого статусу: Військом Запорозьким, Військом Донським, Швецією, Францією, Церковною державою, Трапезундською імперією, Османською імперією, Мамлюцьким султанатом, державою Ак-Коюнлу і державою Сефевідів. Розглянуто головні аспекти відносин ханства з країнами особливого статусу, визначено основні мітологєми, що формували парадигму взаємин та особливості їхньої еволюції. Обґрунтовано вплив фронтального фактора на формування кримсько-запорозьких та кримсько-донських відносин. Поруч з тим, проаналізовано дискусію про характер підпорядкування Кримського ханства Османській імперії, прослідковано етапи османізації ханату і його узалежнення від Стамбулу. Простежено розвиток взаємин Криму зі Швецією, Францією, Церковною державою, Трапезундською імперією, Мамлюцьким султанатом, державою Ак-Коюнлу і державою Сефевідів, які також часто залишаються поза увагою дослідників.

Доведено, що ханат мав розгалужену мережу міжнародних зв'язків та був повноцінним геополітичним гравцем у християнському та мусульманському світі. Таким чином, візія ханства повинна розглядатись як невіддільна складова частини історії України та Європи. Встановлено, що головною геополітичною ціллю Кримського ханства було верховенство над Центрально-Східною Європою. Вона залишалась незмінною протягом досліджуваного часу, хоч і зазнала з часом певних коректив.

Положення та висновки дисертаційного дослідження можуть бути корисними для написання узагальнювальних праць з регіональної та загальноєвропейської історії, зокрема з історії України в контексті тюркології та кримиознавства, при розробці науково-дослідних і науково-популярних програм між Україною, країнами Європейського Союзу та Туреччиною, для реалізації кримськотатарських культурно-освітнянських проєктів, а також для розвінчання російських пропагандистських мітів.

Ключові слова: Кримське ханство, зовнішня політика, міжнародні відносини, вектор політики, мітологема, політична кон'юнктура.

SUMMARY

Fedchuk O. Foreign policy of the Crimean Khanate at the second half of the XV – at the beginning of the XVII centuries. Qualifying research, published in manuscript form.

Thesis for a Doctor of Philosophy Degree in Specialty 032. History and archeology. – Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ministry of Education and Science of Ukraine. – Kyiv, 2023. – 276 p.

Research on the topic of the dissertation was performed during 2019–2023 at the Department of Ancient and Medieval History, Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv and is part of the scientific plan of the department.

Russian and Soviet has led to the systematic demonization of Crimean Tatars. That is why a wide audience is still captive in stereotypes and myths about the Crimean Khanate as a «robber-parasitic state». However, this view is completely false. The Crimean Khanate was an important geo-political player of the international relations system in Europe and beyond at the turn of the Middle Ages and early modern times. Crimean Tatars actively interacted with other peoples in a military or peaceful manner. As a result, an objective study of World, European and Ukrainian history is impossible without studying the foreign policy of the Crimean Khanate.

The dissertation is devoted to the study of the foreign policy of the Crimean Khanate in the period between the creation of the Crimean Khanate in 1441 and geo-political reference points on key vectors of its policy changing at the turn of 30-40 years of the XVII century. The subject of the work is the foreign policy of the Crimean Khanate in this period. This problem has valuable scientific, didactic and methodological value. It allows us to find out the reasons that led to the creation of the paradigm relations between the Crimean Khanate and other states (including those where the ancestors of Ukrainians were widely represented). As well, as reasons of the creation, rise, decline and annexation of the Crimean Khanate.

The purpose of the dissertation is to determine the main aspects of the Crimean Khanate foreign policy in the second half of the XV - at the beginning of the XVII centuries.

The current state of the dissertation problem has a certain specificity. There are practically no works reflect the evolution of Crimean Khanate foreign policy dynamic in all vectors of its interaction with foreign states. Most of all, the researchers focus on only one or several areas of Crimean foreign policy. The basic historiography of the issue can be divided into Ukrainian, Polish, Russian-Soviet, Turkish, Anglo-American, Austro-German and Romanian schools by the countries of researchers' origin.

The source base of the work is comprised by a wide range of materials differing in origin, information content and degree of reliability. They can be divided into Christian, Turkic-Muslim and Jewish sources by origin. Moreover, into narrative, documentary, epigraphic, folklore, numismatic and cartografical by information content and reliability. The combination of diverse sources, their analysis and synthesis can expose the issue. The source base is sufficient to cover the topic and can fill historiography thematic gaps.

The research methodology lies in general scientific methods: logic, sources analysis and synthesis, deduction; special-historical: empirical, problem-chronological, prosopography, complex, comparative, systemic and historical-typological. Complex and purposeful application contributed to a comprehensive

analysis of a particular problem. At the same time, we used an interdisciplinary approach - theoretical and practical developments of related disciplines: jurisprudence, political science and philology. The fundamental principles of the research are historicism and objective analysis of events and facts.

For the specific reflection of Crimean Khanate foreign policy evolution dynamics, we used the method of determining the legislative framework for the formation of the Crimean foreign policy. In addition, we made typologization of the states in contact with it and applied the forms of their interaction.

It is revealed that the legislative basis of the Crimean Khanate foreign policy formation was influenced by «töre» and sharia. The Crimean Khanate geo-political doctrine is based on principles of universalism and Crimeancentric views. The states with which Crimean Tatars contacted divided by the them into «Tat» vassals, tributaries, states of the Juchidosphere and countries of special status. There were three types of military and seven types of peaceful interaction between Crimean Khanate and them.

The work reflects the dynamics of relations between the Crimean Khanate and «Tat» vassals: Teodoro, Moldavia, Wallachia and tribal unions of the Northern Caucasus (tribal principalities of Western Circassia, Kabarda, Kaitag Utsmiate and highlanders' free communities). The key mythologemes that Crimean Tatars guided in their relations with the «Tat» vassals are analyzed. The main features of the Crimean-Goth-Alanic, Crimean-Moldavian, Crimean-Wallachian relations and relations between Crimean Tatars and «Tat» peoples of the Northern Caucasus are determined. The degree of dependence of each of the «Tat» vassals on the Crimea is clarified.

The evolvement of relationships between the Crimean Khanate and its tributaries: the Republic of Genoa, the Republic of Venice, the Polish-Lithuanian Commonwealth, Muscovy, Hungary, Transylvania, Bohemia, the Habsburg monarchy, Prussia and Brandenburg is reflected. In addition to the main mythologemes analysis - special attention paid to Kafa's patronage by the Geray House. Further, to the theory of Lithuanian-Polish protectorate existence over the

Crimean Khanate in the early periods of its history and to the Crimean khans' subsequent attempts to accept the suzerainty of the Commonwealth. Another, to the Muscovian «offensive aggression» policy against the Crimean Khanate. The aspects of the Crimean relationship with Hungary, Transylvania, Bohemia, the Habsburg Monarchy, Prussia and Brandenburg (which usually remain out of topic) are considered.

The Crimean Khanate relationships features with the states of the Juchidosphere are generalized. There are such states as: Said-Ahmad Horde, Namagan Yurt, Xacitarxan Khanate, Khanate of Kazan, Manqıt Yurt, Great Nogai Horde, Lesser Nogai Horde, Mansur Horde, Budjak Horde, Meshcherian Yurt, Tyumen Yurt, Shamkhalate of Tyumen, Shamkhalate of Tarki, Endirey beylik, Bragun beylik, Khanate of Tyumen, Khanate of Sibir, Kazakh Khanate and Torgut Khanate. The concept, which considers the Crimean Khanate as the center of «Taht Memleketi» is given further development. The relationship transformation process between the Crimean Khanate and each of Juchidosphere states, the course of the competition for the Golden Horde succession and the peculiarities of subordinate Nogai hordes incorporation are analyzed.

The dynamic of relations between the Crimea khanate and the countries of special status is established. There are such countries as: Zaporozhian Sich, Don Respublic, Sweden, France, the Papal States, the Empire of Trebizond, the Ottoman Empire, the Mamluk Sultanate, the Ak Qoyunlu and Safavid Iran. The main aspects of the relations between the Crimean khanate and the countries of special status are considered, the main mythologemes and the peculiarities of relations paradigm evolution are determined. The influence of the frontier elements on the formation of the Crimean-Zaporozhian and Crimean-Don relations is substantiated. At the same time, the discussion about the nature of Crimean Khanate subordination to the Ottoman Empire is analyzed. Moreover, the stages of the Crimean Khanate Ottomanization and its dependence on Istanbul are traced. The development of relations between the Crimean Khanate and Sweden, France, the Papal State, the

Empire of Trebizond, the Mamluk Sultanate, Ak-Qoyunlu and Safavid Iran (which remain out of sight of researchers too) has been traced.

It is proved that the Crimean Khanate had an extensive international relations network and was a full-fledged geo-political player in the Christian and Muslim world. Thus, the vision of the Khanate should be considered as an integral part of Ukrainian and European history. It is established that the main Crimean Khanate geo-political goal was domination over Central and Eastern Europe. It remained unchanged during the second half of the XV – at the beginning of the XVII centuries. However, it underwent certain adjustments over time.

The provisions and conclusions of the dissertation research can be used for writing generalizing works on regional and European history. As well as, on the history of Ukraine. In the context of Turkology and Crimean studies. In the development of research and popular science programs between Ukraine, European Union countries and Turkey. For the implementation of Crimean Tatar cultural and educational projects and for Russian propaganda debunking myths.

Key words: the Crimean Khanate, foreign policy, international relations, political vector, mythologeme, political conjuncture.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Федчук О. Б. Динаміка абсолютизації владних повноважень кримських ханів за часів Саадета Герая та Сахіба Герая. // *Вчені записки ТНУ ім. В. І. Вернадського. Історичні науки*. 2020. Т. 31 (40). № 4. с. 86-94
2. Федчук О. Зовнішньополітична діяльність кримських ханів у 40-60-х рр. XVIII ст. та її вплив на модернізацію країни. // *Наукові праці Кам'янець-Подільського університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. 2022. Т. 36. с. 87-101.
3. Федчук О. Б. Політична криза в Кримському ханстві у 1665-1692 рр. // *Часопис української історії*. 2023. Вип. 46. с. 7-19.

Які додатково відображають наукові результати дисертації:

4. Федчук О. Б. Відображення державно-політичних традицій Кримського ханства в палацовій архітектурі Бахчисараю. // *Гілея: науковий вісник. Історичні науки*. 2018. Вип. 138 (1). с. 167-173.
5. Федчук О. Б. Соціально-економічне становище зіммі в Кримському ханстві наприкінці XV – на початку XVII століття. // *Гілея: науковий вісник. Історичні науки*. 2019. Вип. 142 (1). с. 173-179.
6. Федчук О. Б. Московська держава як міфологема в уявленнях кримських татар у другій половині XV – на початку XVII ст. // *Гілея: науковий вісник. Історичні науки*. 2019. Вип. 145 (1). с. 184-190.
7. Федчук О. Б. Образ польсько-литовської Унії як сюзерена в уявленнях кримських татар у другій половині XV – на початку XVII ст. // *Гілея: науковий вісник. Історичні науки*. 2020. Вип. 155. с. 126-132

Які засвідчують апробацію результатів дисертації:

8. Федчук О. Б. Держава Сефевідів у політичній візії Кримського ханства. // *III-IV Конгрес сходовознавців до 150-ої річниці від дня народження Агатангела Кримського*. м. Київ. 23-24 грудня 2020 року. Ч. I. Київ: Таврійський університет імені В. І. Вернадського, 2020. Київ: Видавничий дім «Гельветика», 2020. с. 147-150
9. Федчук О. Б. Значення родів Аргин та Барин в історії Кримського ханства. // *V Конгрес сходовознавців: збірник матеріалів*. 9-10 грудня 2021 року. Київ: «Гельветика», 2021. с. 108-111
10. Федчук О. Б. Політична діяльність Нур-Девлета в Кримському ханстві у 1466-1478 рр. // *Міжнародна наукова конференція присвячена 30-річчю Інституту сходовознавства імені А. Ю. Кримського НАН України. XXV Сходовознавчі читання А. Кримського*. м. Київ. 21 грудня 2021 року. Київ: Видавничий дім «Гельветика», 2021. с. 258-261

11. Федчук О. Кримське ханство в контексті східної політики Церковної держави. // *Шевченківське літо – 2022*: матеріали міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених. м. Київ. 31 липня 2022 року/ Київ: Історичний факультет КНУ імені Тараса Шевченка, 2022. с. 165-167
12. Федчук О. Туми: концептуалізація поняття. // «*«Свій» vs «чужий»: ідентичність в суспільствах стародавньої доби та середньовіччя»*. Матеріали міжнародної конференції студентів, аспірантів та молодих науковців. 27-28 жовтня 2022. м. Київ, Україна. Київ: КНУ, 2022. с. 139-141
13. Федчук О. Б. Кримське ханство в контексті зовнішньої політики Франції. // Міжнародна науково-практична конференція «*VI Таврійські історичні наукові читання*» 14-15 жовтня 2022 року. м. Київ, Україна/ Львів-Торунь: Liha-Pres, 2022. с. 29-33.
14. Федчук О. Б. Культура споживання алкоголю в Кримському ханстві. // *XXV Сходознавчі читання А. Кримського*. 10 листопада 2022 року. м. Київ, Україна/ Львів-Торунь: Liha-Pres, 2022. с. 218-222
15. Федчук О. Б. Роль Гази III Герая в історії Кримського ханства. // *VI Конгрес сходознавців: збірник матеріалів*. м. Київ, 3 грудня 2022 року/ Львів-Торунь: Liha-Pres, 2022. с. 125-129.
16. Федчук О. Б. Таласократичний потенціал Кримського ханства та «морська політика» Гераїв. // *Сумські історико-краєзнавчі студії*. Збірник матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (1 грудня 2022 р., Суми)/ Суми: СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2023. с. 214-218.